

Marcus 12:28-34 Revolutie of ontwikkeling?

Inleiding

Het dubbele liefdesgebod uit Markus 12: 28-34 geldt in het christendom als sleuteltekst. Om deze tekst te begrijpen is het noodzakelijk om de tekst te verstaan in relatie tot de Oud Testamentische teksten die in dit gedeelte worden geciteerd. Het betreft Deuteronomium 6: 4-5 en Leviticus 19:18b. Beide teksten zijn eveneens sleutelteksten in het hedendaagse jodendom. Deze twee Oud Testamentische teksten hebben vanaf hun ontstaansgeschiedenis een eigen ontwikkeling gekend in interpretatie en religieus gebruik. Als Jezus deze teksten combineert is dat een nieuwe ontwikkeling (Dunn, 2009, p. 139). Het is echter de vraag hoe groot deze ontwikkeling was. Er kan gesproken worden van een revolutionaire stap (cf. Edwards, 2002, p. 372). Er wordt echter ook beweerd dat deze uitspraak niet heel verrassend is (cf. Marcus, 2009, p. 843). Het roept de vraag op hoe vernieuwend Jezus gebruik van Deuteronomium 6:4-5 en Leviticus 19:18 is.

In dit paper wil ik een antwoord geven op bovenstaande vraag. Om tot een goed antwoord te komen is het ten eerste van belang om de tekst van Markus 12: 28-34 methodisch goed te exegetiseren. Talstra (2002, p. 38) stelt de drieslag inventariseren, analyseren en interpreteren voor. Deze drieslag wordt in dit paper verder gevolgd. Voordat echter begonnen wordt met de inventarisatie van teksten is het goed om te beginnen met een werkvertaling van het tekstgedeelte dat hier wordt onderzocht.

Werkvertaling Markus 12: 28-34

²⁸ Καὶ προσελθὼν εἰς τῶν γραμματέων ἀκούσας αὐτῶν συζητούντων, ἰδὼν ὅτι καλῶς ἀπεκρίθη αὐτοῖς ἐπηρώτησεν αὐτόν· ποία ἐστὶν ἐντολὴ πρώτη πάντων;

²⁹ ἀπεκρίθη ὁ Ἰησοῦς ὅτι πρώτη ἐστίν· ἀκουε, Ἰσραὴλ, κύριος ὁ θεὸς ἡμῶν κύριος εἷς ἐστίν,

³⁰ καὶ ἀγαπήσεις κύριον τὸν θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου.

³¹ δευτέρα αὕτη· ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν· μείζων τούτων ἄλλη ἐντολὴ οὐκ ἔστιν.

³² καὶ εἶπεν αὐτῷ ὁ γραμματεὺς· καλῶς, διδάσκαλε, ἐπ' ἀληθείας εἶπες ὅτι εἷς ἐστίν καὶ οὐκ ἔστιν ἄλλος πλὴν αὐτοῦ·

³³ καὶ τὸ ἀγαπᾶν αὐτόν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς συνέσεως καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος καὶ τὸ ἀγαπᾶν τὸν πλησίον ὡς ἑαυτόν· περισσώτερόν ἐστιν πάντων τῶν ὀλοκαυτωμάτων καὶ θυσιῶν.

³⁴ καὶ ὁ Ἰησοῦς ἰδὼν [αὐτόν] ὅτι νουνεχῶς ἀπεκρίθη εἶπεν αὐτῷ· οὐ μακρὰν εἶ ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ θεοῦ· καὶ οὐδεὶς οὐκέτι ἐτόλμα αὐτόν ἐπερωτῆσαι.

²⁸ Toen naderde één van de schriftgeleerden, nadat hij hem hoorde redetwisten, omdat hij zag dat hij hen goed geantwoord had, vroeg hij hem: Welk is het eerste gebod van alle?

²⁹ Jezus antwoordde: het eerste is – Hoor, Israël, de heer uw God, de heer is één, ³⁰ en heb de heer uw god lief uit heel uw hart en uit heel uw ziel en uit heel uw verstand en uit heel uw kracht.

³¹ Dit is het tweede heb uw naaste lief zoals jezelf, een groter dan deze, een ander gebod, is er niet.

³² En de schriftgeleerde zei tot hem: goedzo, meester, naar waarheid hebt u gezegd dat hij één is en [er] geen ander dan hij is.

³³ En hem lief te hebben uit heel het hart en uit heel het verstand en uit heel uw kracht en het liefhebben van de naaste als zichzelf, is meer dan alle brandoffers en slachtoffers.

³⁴ En Jezus [hem] ziende dat hij wijs had geantwoord zei tot hem: U bent niet ver van het Koninkrijk van God en niemand durfde hem nog iets te vragen.

Inventarisatie

De vraag die hier gesteld kan worden is welke teksten verwant zijn aan Marcus 12:28-34. Dat betekent dat concordantieonderzoek hier behulpzaam is om deze teksten te vinden. Ten eerste gaat de aandacht uit naar teksten binnen de Bijbel zelf. Dat betekent dat zowel de Hebreeuwse tekst, als de Griekse tekst (Nieuwe Testament en LXX) met elkaar vergeleken wordt. Daarnaast zijn er buiten het Bijbelse corpus relevante teksten te vinden. Het is in eerste instantie de vraag hoe deze te vinden zijn, zodat een goede selectie gemaakt kan worden. Binnen het Bijbelse corpus wordt gebruik gemaakt van Bibleworks 9 en wordt gezocht op relevante woorden. Voor teksten uit Qumran is een catalogus geraadpleegd waarin alle Bijbelse passages staan opgenomen (Wasburn, 2002). Om relevante teksten uit Talmoed op te zoeken is gebruik gemaakt van The Jewish annotated New Testament (Levine & Brettler, 2011). Daarnaast zijn Bijbelcommentaren geraadpleegd om vast te stellen welk ander epigrafisch materiaal beschikbaar is.

Verwante Bijbelse teksten

Bibleworks biedt de mogelijkheid om verschillende woorden binnen één vers te zoeken. Griekse woorden worden gezocht binnen LXX en NT. Als dat wordt gedaan met de woorden *καρδία* (hart), *ψυχή* (ziel), en *ισχύς* (kracht) levert dat vier andere tekstplaatsen op, namelijk II Koningen 23:25, II Kronieken 35:19, Sirach 5:2, en Lukas 10:27. Van deze tekstplaatsen is met name II Kronieken 35:19 interessant, omdat de tekst van LXX hier uitgebreider is dan de Masoretische tekst. Het lijkt hier in II Kronieken te gaan om een uitbreiding waarbij de tekst uit II Koningen 23: 23-27 is gebruikt. Op een paar kleine verschillen na zijn beide teksten identiek. De tekst uit Sirach maakt welliswaar gebruik van dezelfde drie woorden waarop gezocht is, maar lijkt verder geen verwantschap met het tekstgedeelte uit Marcus te hebben. Lukas 10:27 betreft de paralleltekst van Marcus 12:30. Opvallend genoeg wordt hier de LXX tekst uit Deuteronomium 6:5 niet gevonden. Dit heeft te maken met het feit dat het Hebreeuwse woord *לֵב* in LXX niet met *ισχύς* maar met *δύναμις* is vertaald. Als gezocht wordt met de woorden *καρδία*, *ψυχή* en *δύναμις* levert dit als enige tekstplaats Deuteronomium 6:5 op.

Als deze zelfde methode wordt toegepast, maar dan met de woorden *ἀγαπάω* (liefhebben) en *πλησίον* (naaste) levert dat in LXX Zacharia 8:17 op als vindplaats naast Leviticus 19:18. Verder wordt Sirach 13:15, Matteüs 5:43, 19:19, 22:39, Lukas 10:27, Romeinen 13:9, Galaten 5:4 en Jacobus 2:8 gevonden. Van deze teksten lijken Zacharia 8:17 en Sirach 13:15 geen verwantschap te hebben met de tekst uit Marcus. Dat wil zeggen dat deze teksten geen link leggen naar het gebod om de naaste lief te hebben. In dit paper worden deze teksten daarom verder buiten beschouwing gelaten.

Verwante teksten uit Qumran

De catalogus van Wasburn (2002) laat zien dat in Qumran zes teksten gevonden zijn waarvan Deuteronomium 6:4-5 onderdeel uitmaakt. Het betreft drie teksten die in een mezuzah gevonden zijn. Twee teksten zijn in gebedsriemen aangetroffen. Van één tekst is onduidelijk wat het gebruik ervan was. Met betrekking tot Leviticus 19:18 is in Qumran helaas geen tekstpassage gevonden. In onderstaande tabel is weergegeven welke teksten het betreft.

Qumrantekst	Soort tekst	Tekstgedeelte
4Q140	mezuzah	Deut 5: 33-6:5
Murphyl	mezuzah	Deut6:4-9
4Q130	tefillien	Deut 6:4-9
4Q43	onduidelijk	Deut 6:4-11
4Q150	mezuzah	Deut 6:5-6
4Q152	mezuzah	Deut 6:5-7

Verwante teksten epigrafisch materiaal

Marcus (2009, p. 839) verwijst naar de *Papyrus Nash*. Het betreft een papyrusfragment dat de decaloog bevat en gevolgd wordt door het shema (Burkitt, 1903). Ander materiaal dat voor dit paper relevant is, wordt niet genoemd.

Verwante teksten uit Talmoed

Levine en Brettler (2011) verwijzen met betrekking tot de gehele passage (Marcus 12:28-34) naar een verhaal uit de Babylonische Talmoed. Het verhaal wordt gevonden in Shabbat 31a. Hillel krijgt daar een soortgelijke vraag als Jezus in het Marcusevangelie. Een heiden komt bij Hillel en vraagt hem de gehele Thora te leren, terwijl hij op één voet staat. Hillel antwoordt hem dan als volgt:

What is hateful to you, do not to your neighbour: that is the whole Torah, while the rest is the commentary thereof; go and learn it.

(Freedman, 1960, p. 31a)

Analyse

Nu vastgesteld is welke teksten betrokken kunnen worden in de analyse, worden deze verder besproken. De tekst van Marcus wordt geanalyseerd op structuur en woordgebruik. De verwante teksten geven een beeld van gebruik, theologie en interpretatie.

Structuuranalyse

Wat bij het lezen van de tekst opvalt is dat het een weergave is van een gesprek tussen een schriftgeleerde en Jezus. Dit gesprek kent een aantal bewegingen die de structuur van de tekst bepalen. Als gekeken wordt naar de plaats binnen het Markusevangelie van het tekstgedeelte dat hier aan de orde is, valt op dat er een aantal twistgesprekken aan vooraf gaat. Het doel van deze twistgesprekken lijkt te zijn om Jezus op een fout te betrappen en daarin aanleiding te zien om hem te vervolgen. Het is daarmee opvallend dat hier genoemd wordt dat de schriftgeleerde zag dat hij goed geantwoord had. Er vindt dus een omkering plaats in de tekst. Hierdoor komt ook juist nadruk te liggen op het juiste antwoorden.

Wie verder leest na de tekst die hier aan de orde is, zal opvallen dat Jezus antwoord geeft (*ἀποκρίνομαι*) in het heiligdom. Het antwoord betreft een vraag over hetgeen de schriftgeleerden

zeggen, namelijk dat de Gezalfde (de Christus) een zoon van David is. Het wekt de suggestie dat Marcus de tekst van het dubbele liefdesgebod leest en gebruikt in de context van de Messiasverwachting. Het roept alleen de vraag op hoe we dit kunnen en moeten interpreteren. Voordat verder gezocht wordt naar een antwoord op deze vraag is het goed om de structuur van de tekst (Marcus 12:28-34) meer in detail te bekijken.

Als gekeken wordt naar de structuur van de tekst, stel ik voor om deze als volgt in te delen.

- A Schriftgeleerde constateert juist antwoord en stelt vraag (28)
- B Jezus antwoordt en citeert Deut 6 en Lev 19 (29-31)
- A' Schriftgeleerde constateert juist antwoord (32a)
- B' Schriftgeleerde citeert Deut 6 en Lev 19 (32b-33)
- A'' Jezus constateert juist antwoord en geen vragen meer (34)

Als deze indeling van de tekst wordt aangehouden valt op dat de tekst in het A-thema telkens wordt uitgebreid. Het begint met een constatering die verder in de dialoog, de directe rede, tussen Jezus en de schriftgeleerde geen plaats krijgt. Het is dus een constatering vanuit het perspectief van de evangelist. Vervolgens spreekt de schriftgeleerde in A' uit dat Jezus goed en naar waarheid heeft geantwoord. Hier wordt de constatering dus tot onderdeel van de dialoog gemaakt. In A'' stelt Jezus dat de schriftgeleerde niet ver is van het Koninkrijk van God. Het lijkt een ultieme bevestiging te zijn van een juist antwoord. De structuur van de tekst accentueert volgens deze structuurindeling het thema van het juist antwoorden, dat wil zeggen inzicht hebben. Dit inzicht brengt de schriftgeleerde dichtbij het Koninkrijk van God. Dit lijkt ook verband te hebben met het B-thema. Dat zouden we op kunnen vatten als de kennis en interpretatie van de geboden. Dit B-thema breidt zich in het antwoord van de schriftgeleerde eveneens uit, in de zin dat het belang van naastenliefde wordt vergeleken met het belang van brand- en slachtoffers. Het roept de vraag op wat dit betekent. Een eerste idee is dat de tekst uit Marcus mogelijk een oorsprong vindt in een liturgische context of een context die dit becommentarieert. Het roept dan de vraag op of er teksten zijn die Deuteronomium 6:4-5 en Leviticus 19:18 op een dergelijke manier gebruiken.

Concordantieonderzoek

Wat opvalt is dat zowel Jezus als de schriftgeleerde Deuteronomium 6:5 niet citeren zoals het in de Masoretische tekst of LXX staat. De verschillen zijn hier interessant om een beter begrip van de tekst te krijgen. Om de verschillen inzichtelijk te maken wordt hieronder de tekst in het Hebreeuws, LXX, en Marcus 12:30 en Marcus 12:33 weergegeven in de grondtekst. De woorden die relevant zijn om de verschillen inzichtelijk te krijgen, zijn voor het gemak vet gemaakt of in het geval van de Hebreeuwse tekst in rood weergegeven.

Masoretische tekst	וְאָהַבְתָּ אֶת יְהוָה אֱלֹהֶיךָ בְּכָל-לְבָבְךָ וּבְכָל-נַפְשְׁךָ וּבְכָל-מְאֹדְךָ:
LXX-A	καὶ ἀγαπήσεις κύριον τὸν θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς δυνάμεώς σου

LXX-B	καὶ ἀγαπήσεις κύριον τὸν θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς δυνάμεώς σου
Marcus 12:30	καὶ ἀγαπήσεις κύριον τὸν θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου
Marcus 12:33	καὶ τὸ ἀγαπᾶν αὐτὸν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς συνέσεως καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος [...]

Als boventstaande verzen uit de masoretische tekst, LXX en Marcus met elkaar worden vergeleken, valt op dat de tekst van Marcus 12:30 de twee varianten van LXX met elkaar combineert. Het Hebreeuwse **לְבַבְךָ** (met uw hart) wordt in LXX-A vertaald met *καρδίας σου* (uw hart) waar het in LXX-B wordt vertaald met *διανοίας σου* (uw verstand). De beide vertalingen zijn terug te vinden in Marcus 12:30.

In Marcus 12:33 verdwijnen de woorden *ψυχή* en *διάνοια*, maar komt daar het woord *συνέσεως* (verstand) voor in de plaats. Het lijkt een samenvatting te zijn van deze twee woorden. Daarmee laat het concordantieonderzoek ook zien dat het woordgebruik structuur geeft aan de tekst. Er ontstaat als het ware een elliptische figuur in de tekst. Deze elliptische structuur is interessant als we in ogenschouw nemen dat het woord *νουνεχῶς* een hapax is in de hele Bijbel. Het woord wordt vertaald met wijs of begrip en lijkt een samenvoeging te zijn van *νοῦς* (verstand) en *ἔχω* (hebben). Kennelijk is het verstand en inzicht hebben niet alleen een belangrijk aspect in de structuur van de tekst, maar ook in het woordgebruik. Zo bevestigen structuuranalyse en concordantieonderzoek elkaar.

Het Hebreeuwse **כֹּחְךָ** (uw kracht) uit de Masoretische tekst (Deut 6:5) wordt in beide varianten van LXX met *δυνάμεώς σου* (uw kracht) vertaald. Deze vertaling zou dus verwacht worden in Marcus 12:30 en 33, maar in plaats daarvan is het Hebreeuwse woord **כֹּחְךָ** vertaald met *ἰσχύς*. Interessant is dat wanneer gezocht wordt op alle vormen van **כֹּחְךָ** en **כֹּחְךָ** binnen één vers in de Masoretische tekst van de TeNaCH dat dan één andere tekstplaats wordt gevonden, namelijk II Koningen 23:25. In dit vers wordt **כֹּחְךָ** in LXX niet vertaald met *δύναμις*, maar met *ἰσχύς*. De tekst van Marcus 12:30 en 33 volgt dus een vertaaloptie die wel bekend is binnen LXX, maar niet gebruikt werd in het vers uit Deuteronomium dat hier geciteerd wordt. Het is de vraag of dit bewust is gedaan zodat hier betekenis aan gegeven kan worden of dat het gaat om een arbitraire vertaaloptie.

De teksten uit II Koningen en II Kronieken die bij het concordantieonderzoek zijn gevonden, gaan over koning Josia. De teksten hebben het herstel van de godsdienst en het vieren van Pesach als thema. Eerder hebben we vastgesteld dat de structuur van Marcus 12:28-34 aanleiding geeft om te denken dat er een verband is met een liturgische context. Het Pesach-feest dat hier hersteld wordt, heeft een liturgisch aspect. Dat wil echter niet zeggen dat deze constatering iets zeggen over de interpretatie van Marcus 12: 28-34. Wat het bovenstaande wel laat zien is dat de teksten uit II Koningen en II Kronieken het gebod om de Heer lief te hebben met geheel het hart, geheel de ziel en geheel de kracht in verband wordt gebracht met het herstel van de godsdienstige praktijken.

Daarnaast is het noemenswaardig dat in II Kon 22:1 over koning Josia gezegd wordt dat hij in alles het voorbeeld van zijn voorvader David volgde. Gezien het feit dat Marcus 12: 35-37 gaat over de verhouding tussen David en de Messias is dit op zijn minst een interessant gegeven.

Tot dusver hebben we met name de tekst uit Deuteronomium 6:4-5 verder geanalyseerd en is het gebruik van Leviticus 19:18 nog buiten beschouwing gelaten. De woorden die in het Marcusevangelie gebruikt zijn in relatie tot Deuteronomium 6:4-5 geven aan dat er twee belangrijke thema's in de tekst terug te vinden zijn, namelijk het hebben van kennis en inzicht naast een liturgische context die mogelijk bekritiseerd wordt. Het is de vraag hoe zich dit verhoudt tot het gebruik van Leviticus 19:18.

De zinsnede *heb uw naaste lief als uzelf* uit Leviticus 19:18 wordt in het Nieuwe Testament vaker als samenvatting van de wet gebruikt. Mattheüs 22:39 betreft de parallel van Marcus 12:31. In Rom 13:19 en Galaten 5:14 geldt deze regel als samenvatting van de wet. In Jacobus 2:8 wordt het de koninklijke wet genoemd. In strikte zin geldt dat het niet aangegeven is als samenvatting, maar het wil wel zeggen dat het gaat om een leefregel van buitengewoon belang. In Mattheüs 19:19 is de vraag aan de orde hoe een rijke jongeling het eeuwige leven kan krijgen en welke wet hij dan moet vervullen. Jezus geeft dan ten antwoord:

Gij zult niet doodslaan, gij zult niet echtbreken, gij zult niet stelen, gij zult geen vals getuigenis geven, eer uw vader en uw moeder, en gij zult uw naaste liefhebben als uzelf. (Vertaling NBG)

In dit antwoord valt op dat het gebod om de naaste lief te hebben als jezelf als een parafraze gezien kan worden van al het voorgaande. Daarnaast moet hier genoemd worden dat ook hier teksten uit verschillende Bijbelboeken met elkaar worden gecombineerd zodat een nieuwe compositie ontstaat. De tekst uit Leviticus 19:18 wordt in de tekst van Matteüs gecombineerd met vijf van de Tiengeboden uit Exodus 20. De volgorde wijkt echter af van de oorspronkelijke Masoretische tekst en LXX. Later in dit paper zullen we zien dat de combinatie van de 10 geboden vaker voorkomt in relatie tot Deuteronomium 6:4-5. In de tekst van Matteüs lijkt het erop dat Leviticus 19:18 een soortgelijke plaats inneemt. Het gebruik van Leviticus 19:18 lijkt echter zeer beperkt te zijn in Oud Testamentische geschriften, dat wil zeggen het is een zin die niet vaker voorkomt. Mogelijk gaat het in het Marcusevangelie dus om een nieuwe interpretatie of in elk geval om een herwaardering van dit gebod.

Mezuzah en tefillien Qumran

De teksten die gevonden zijn in de mezuzah en tefillien in Qumran laten zien dat Deuteronomium 6:4-5 gebruikt zijn in een rituele of liturgische context. Cohn (2008, p. 72) wijst erop dat de teksten die in Qumran gevonden zijn en waarvan wordt aangenomen dat het gaat om teksten uit tefillien zeer divers zijn. Ze bevatten verschillende tekstgedeeltes en ook andere tekstgedeeltes dan in onze huidige tijd gebruikelijk is (p. 70). Zo moet hier bijvoorbeeld genoemd worden wat in de inventarisatie buiten beschouwing is gelaten, dat enkele gebedsriemen in Qumran de decaloog bevatten (Freedman 1992, lemma Phylacteries). Dit roept de vraag op naar de ontwikkeling van de traditie om tefillien te dragen. Freedman (1992, lemma Phylacteries) noemt als mogelijkheid dat de tradities om tefillien te dragen in de 4^e eeuw voor Christus begonnen is, maar dat dit niet met zekerheid is vast te stellen. De tefillien die gevonden zijn in Qumran, zijn lastig te dateren, maar stammen in elk geval uit de late periode van de tweede tempel. Gezien de variatie in de teksten die in tefillien en mezuzot zijn aangetroffen is het aannemelijk dat de traditie nog in ontwikkeling was en geen eenduidige praktijk kende.

Papyrus Nash

Burkitt (1903, p. 398) wijst erop dat bekend is dat dagelijks het shema werd geciteerd en dat daarvoor eerst de decaloog werd opgelezen. Het is niet helemaal met zekerheid vast te stellen hoe oud Papyrus Nash is, maar op basis van de spelling kan aangenomen worden dat het ouder is dan het jaar 66 N.Chr. (p. 401). Het betekent in elk geval dat het document stamt uit de periode dat ook het evangelie van Marcus is ontstaan (cf Marcus, 2000, p.37) of daarvoor. Met Papyrus Nash is daarmee een document gevonden dat mogelijk gebruikt is in een dagelijkse liturgie. De omgeving waar het document is gevonden, is Egypte. Het gaat dus wel om een andere omgeving dan waar het boek Marcus waarschijnlijk is ontstaan. Marcus (2000, p. 36) laat zien dat er discussie over mogelijk is, maar dat een Syrische omgeving over het algemeen het meest waarschijnlijk wordt geacht.

Hillel

Dunn (2009, p. 139) stelt dat er voor de christelijke traditie geen verwijzingen naar Leviticus 19:18 zijn gevonden als samenvatting van de wet. De talmoedtekst Shabbat 31a (Freedman, 1960, p. 31a) geeft inderdaad ook geen letterlijke verwijzing naar Leviticus 19:18, maar geeft wel een tekst met min of meer dezelfde betekenis. Het is de vraag welke tekst eerder bekend was. De tekst van de Talmoed of de tekst van Marcus. Dat is niet met zekerheid vast te stellen, omdat de datering van de Babylonische Talmoed over het algemeen wordt vastgesteld op de eerste helft van de derde eeuw (Encyclopedia Judaica, 1972, lemma Talmud). De teksten gaan echter terug op een oudere mondelinge traditie.

Interpretatie

Als Marcus de woorden van Deuteronomium 6:4-5 citeert, gebruikt hij woorden die naar alle waarschijnlijkheid dagelijks gezegd zijn nadat eerst de decaloog is gelezen. De verbinding met de geboden die Marcus daarmee maakt is geen vreemde beweging. Ook binnen het Nieuwe Testament zien we sporen van een dergelijk gebruik. Dit is bijvoorbeeld het geval in Matteüs 19:19. Deze liturgische praktijk lijkt ook tot uiting te komen in de structuur van de tekst in Marcus 12:28-34. Daarnaast zijn hiervoor aanwijzingen gevonden in het concordantieonderzoek. De vraag is echter waarom de liturgische context in de structuuranalyse en concordantieonderzoek naar voren komt. Wat heeft de oorspronkelijke hoorder hier mogelijk in gehoord? Wellicht heeft het iets te maken met het andere thema dat gevonden is, namelijk het begrijpen of inzicht hebben. De liturgische context had te maken met de dagelijkse tempeldienst. Hiervoor waren de priesters van belang. Het hebben van inzicht en van kennis was ook in andere kringen belangrijk, bijvoorbeeld bij de Essenen en Farizeeën (Grabbe, 2010, p. 54 en p. 60). Het is mogelijk dat we de tekst van Marcus moeten plaatsen in de traditie van de Talmoed.

Marcus levert in zijn evangelie vaker kritiek op de praktijken in de tempel. De tempelreiniging (Marcus 11:15) is daar een goed voorbeeld van. Dat we in Marcus 12:28-34 ook kritiek kunnen lezen op de tempel vormt dan in elk geval geen dissonant in het geheel van het evangelie. Het is denk ik van belang om het echter ook te lezen in de context van het herstel van de liturgie en praktijken in de tempel, zoals dat ook bij koning Josia het geval was. De kritiek gaat dus verder dan slechts het leveren van commentaar. Wat de tekst lijkt te zeggen is dat men weer begrip en inzicht moet krijgen in de geboden van God. Deze moeten weer nageleefd gaan worden, gelijk ook bij koning Josia het geval was. Jezus wordt in deze perikoop in dat perspectief gesteld. Jezus herstelt hier de wet en daarmee is het koninkrijk van God nabij.

Daarmee is nog niet de vraag beantwoord waarom Leviticus 19:18 zo'n belangrijke plaats heeft gekregen in dit tekstgedeelte. Wellicht is dat te begrijpen uit de kritiek op de tempelpraktijken. Het lijkt erop dat daar de sociale verhoudingen zoek waren. Grabbe (2010, p. 48) maakt duidelijk hoe afhankelijk de priesters van de Romeinse overheersers waren. Daarmee waren machtsverhoudingen en persoonlijke belangen in het heiligdom ingetreden. Wellicht dat naastenliefde daarmee onder druk kwam te staan. Wat stellen offers dan nog voor? Lijkt Marcus hier te zeggen.

Hoe vernieuwend is dit alles dan? Gezien het gebruik van Deuteronomium 6:4-5 is er niets nieuws onder de zon geweest. Er was een praktijk om deze tekst veelvuldig te gebruiken in relatie tot de tien geboden. De verbinding met Leviticus 19:18 is wel nieuw, maar het past in de context van die tijd. De kritiek op de gebruiken in de tempel komt in het evangelie van Marcus en in de andere evangeliën tot uitdrukking. Het zal ongetwijfeld een minderheidsstern geweest zijn. Verder onderzoek zou uit kunnen wijzen hoe sterk of hoe zwak deze minderheidsstern was. Wellicht dat dit nog nieuw licht op dit onderwerp kan laten schijnen. Het lijkt erop dat Marcus het liefdesgebed uit Leviticus 19:18 gebruikt om de naastenliefde boven de offerdienst in de tempel te kunnen plaatsen. Deze opvatting is ook niet geheel nieuw. Jesaja 43:22-24 verbindt de offers al met het doen van gerechtigheid. Daarmee kunnen we concluderen: Marcus 12:28-34 was vernieuwend, maar niet revolutionair.

Literatuur

Burkitt, F.C. (1903). The Hebrew Papyrus of the ten commandments. *The Jewish Quarterly Review*, 15, 392-408.

Cohn, Y.B. (2008). *Tangled up in text, tefillin and the ancient world*. Providence, Rhode Island: Brown Judaic Studies

Dunn, J.D.G. (2009). *New Testament Theology, an introduction*. Nashville: Abingdon Press.

Edwards, J.R. (2002). *The Gospel according to Mark*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans

Freedman, D. N. (ed.). (1992). *Anchor Bible Dictionary*. New York: Doubleday.

Grabbe, L.L. (2010). *An Introduction to Second Temple Judaism*. New York: T&T Clark International.

Goldberg, A.J. (Ed.) (1972). *Encyclopedia Judaica*. Jerusalem: Keter Publishing House.

Levine, A.J. & Brettler, M.Z. (2011). *The Jewish Annotated New Testament*. New York: Oxford University Press.

Marcus, J.M. (2000). *Mark 1-8 A new translation with introduction and commentary*. New Haven: Doubleday.

Marcus, J.M. (2009). *Mark 8-16 A new translation with introduction and commentary*. New Haven: Doubleday.

Talstra, E. (2002). *Oude en nieuwe lezers, een inleiding in de methoden van uitleg van het Oude Testament*. Kampen: Kok.

Washburn, D.L. (2002). *A Catalog of Biblical Passages in the Dead Sea Scrolls*. Atlanta: Society of Biblical Literature.